

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

TÜRK XALQLARININ MÖHÜRLƏRİNİN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ (erkən orta əsrlər)

İxtisas: 6218.01 – Dekorativ-tətbiqi sənət

Elm sahəsi: Sənətsünaslıq

İddiaçı: **Aydan Novruz qızı Şahbazlı**

fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının “İncəsənət tarixi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor
Sevil Yusif qızı Sadıxova

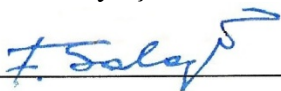
Rəsmi opponentlər: sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor
Sabirə Səfi qızı Dünyamalyeva

sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
Toğrul Rasim oğlu Əfəndiyev

sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
Nuranə Miralı qızı Səlimli

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.34 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

Xalq rəssamı, professor
Fuad Məmməd-Emin oğlu Salayev

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent
Xanım Zəlimxan qızı Əsgərova

Elmi seminarın sədri:

Xalq rəssamı, professor
Arif Möhübəli oğlu Əzizov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Möhürlər xalqın mədəni irsinin mühüm informasiya materialıdır. Onların tədqiqi qədim cəmiyyətdə mülkiyyət fərqliyi, sinfi cəmiyyətin və dövlətin ortaya çıxması, ticari-iqtisadi və mədəni əlaqələr kimi bir çox tarixi aspekti təsbit etməyə kömək edir. Eyni zamanda möhürlər sənət əsərləridir.

Qədim dövrdə mülk sahibi olan hər bir şəxs öz şəxsi möhürünə malik idi. Onun vasitəsilə sənədləri təsdiqləyib, evlərin və anbarların qapısını, habelə müxtəlif mal və məhsulları təsdiqləyirdilər. Bundan əlavə mis-tunc möhürlər hakimiyyətin simvolları, yüksək statusu göstəriciləri və əmlak mövcudluğu idi.

Qeyd edilən dövr üzrə türk xalqlarının möhürlərinin bədii tərtibat xüsusiyyətlərinə sadəcə ayrı-ayrı məqalə formatlı informativ mənbələrdə və ya dekorativ-tətbiqi sənətin janrlarına həsr edilmiş elmi əsərlərin kiçik bir hissəsi kimi toxunulmuş, Azərbaycan sənətsünaşlığında bu sahənin inkişafı geniş şəkildə tədqiq olunmamışdır. Bu sahənin tədqiqi Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin inkişaf mərhələsində önəmli rol oynayan möhürçülük sənətinin bədii prinsiplərinin öyrənilməsi, onun milli ornament həlli, xüsusi xəttatlıq xüsusiyyətləri, türkdilli xalqların damğa nişanlarının öyrənilməsi baxımından aktuallıq kəsb edir.

Bu nöqtəyi-nəzərdən müasir sənətsünaşlığın qarşısında türk xalqlarının möhürlərinin bədii tərtibat xüsusiyyətlərinin tədqiqi və təhlili, bu sahədə meydana çıxan nümunələrin oxşarlıq və fərdi xüsusiyyətlərinin araşdırılması ilə əlaqədar əldə olunmuş material həm tarixi, həm də yaradıcılıq müxtəlifliyinin konkret bədii-stilistik aspektdə nəzərdən keçirmək kimi aktual məsələlər durur.

Türk xalqlarının möhür sənətinin çox-çox uzaqlara gedib çıxan tarixinə diqqət yetirildikdə onun dövrlər və tayfalar üzrə tərtib xüsusiyyətlərinin sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf etdiyini, daha sonra isə ciddiləşərək yazı sistemində icra edildiyini görürük. Bunun nəqqaş və xəttatlığın yüksək estetik duyumu, zərif zövqü ilə bağlı olması birmənalıdır. Bu xüsusilə, ictimai-tarixi dövrün bədii-estetik ənənələri, sənətkarlıq məsələləri, dini ideologiya ilə sıx bağlı olmuşdur. Ona görə də türk xalqlarının möhür sənətinin bədii tərtibatının inkişaf tendensiyası ibtidaidən başlayaraq aliyə doğru dinamik bir proses keçmişdir. Bu proses möhürlər üzərindəki kompozisiya həlli, simmetriya prinsipləri kimi ən mühüm bədii tərtibat cəhətlərində təsviri motivlərin icra

texnikasında və s. təzahür tapır. Möhür sənətinin damğalarla, qayaüstü rəsmlərlə, daha sonralar xüsusi yazı üslubunda, ornamental həll edilərək inkişaf etməsi bir tərəfdən sənədləşmə, hakim və ya fərdi kimliyin təsdiqi üçün idisə, digər tərəfdən xalqın formalaşmış dini və mifoloji, eləcə də yaşam tərz, siyasi baxışları ilə əlaqədar idi.

Beləliklə, erkən orta əsrlər türk xalqlarının möhürlərinin milli yaradıcılıq prinsipinə arxalanan səciyyəsinin ətraflı işıqlandırılması müasir Azərbaycan dekorativ sənətinin öyrənilməsi kontekstində aktualıq kəsb edir. Bu sahədə müsbət təcrübənin elmi dərki dekorativ-təbii sənətin inkişafına təkan verə bilər.

Azərbaycanın bütün ərazisində, o cümlədən Mingəçevirdə, Xınıslıda, Torpaq-qalada, Ərənqalada, Gəncədə və digər yerlərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş yüzlərlə qliptika nümunəsi olan möhürlərin tədqiqi Azərbaycanın qədim tarixinin öyrənilməsində son dərəcə vacibdir. Belə ki, həm üzüklərin əlvan qaşlarında həkk olunaraq bəzək əşyaları kimi çıxış edən, həm də həmail rolunu oynayan möhürlər geniş məsələləri əhatə edir. Ona görə təsadüfi deyil ki, tədqiqatçılar bu miniatür oyma sənəti nümunələrini özündə həyatı və çoxyönlü sənəti əks etdirən özünəməxsus güzgü olaraq dəyərləndirirlər.

Azərbaycanda qliptika sənətinin tədqiqinə hələ XX əsrin ortalarından başlanmışdır. İlk tədqiqatlar Y.Paxomov, N.Minkeviç-Mustafayeva və A.Rəhimov tərəfindən aparılmışdır. Onların araşdırmalarında Azərbaycan tarixi Muzeyində qorunub saxlanılan islamaqədərki dövrə aid möhür və qliptika nümunələri¹, eləcə də Beyləqanda aşkar olunmuş möhür-üzüklər haqda² məlumat verilmişdir.

Mingəçevirdə tapılan möhürlərin ümumi xarakteristikası H.Aslanov və İ.Babayev tərəfindən tədqiq edilmişdir³. Araşdırmalar sübut edir ki, Azərbaycanda arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan bir çox qliptika nümunəsi antik dünyanın və Yaxın Şərqi ölkələrinin idxal

¹ Пахомов Е.А. Доисламские печати и резные камни Музея истории Азербайджана. / Е.А.Пахомов – Баку, 1949; Пахомов Е.А. Доисламские печати и резные камни музея Истории Азербайджана. МКА. т. I. / Е.А. Пахомов – Баку, 1964, с.104

² Минкевич-Мустафаева Н.В., Рагимов А.В. Перстни с печатями из Байлакана // ДАН Азерб ССР, № 9. Баку, 1965

³ Асланов Г., Бабаев И. Общая характеристика памятников глиптики, найденных при раскопках в Мингечауре // «Изв. АН Азерб. ССР, серия общественных наук», № 2, Баку, 1965, с. 94-102

məmulatlarıdır. Lakin onların arasında yerli oyma sənəti ustalarının da məhsulu var⁴. E.ə. I əsrdən məlum olan və Mingəçevirdə aşkar olunmuş çoxsaylı gil ştamlar (pintaderin) yerli məhsul olduğu və onların təyinatı haqda məlumat verən İ.Nərimanov⁵, onların iri ölçülü və alt hissəsinin girdə və düzbucaq formalı olduğunu göstərir. Tədqiqatçı qeyd edir ki, həmin ştamlarda solyar təsvirlər (svastika, günəş) verilmişdir.

E.ə. VII-VI əsrlərlə tarixlənən qədim Şərq silindrik möhürlərinin Azərbaycana gətirilməsi haqda İ.Babayevin araşdırmalarında göstərilir⁶. Sonrakı dövrə – e.ə. V-IV əsrə aid edilən tökmə metal möhür-üzüklərin antik və İranda, xüsusən Persepolada aşkar olunmuş metal möhür-üzüklərlə identikliyi haqda məlumat verən Q.Aslanov və İ.Babayevin fikrincə⁷, bu tip məmulatlar Əhəməni İranı abidələrinə yaxın idilər.

Naxçıvan möhürlərinin tədqiqini aparan A.Seyidov, bu sənət abidələrin Şaxtaxtı bölgəsinin Kəngərli rayonunun eyni adlı kəndindən şimal-qərbdə tunc – ilk dəmir dövrlərinə aid şəhər yerində aşkar olduğunu bildirir⁸. Bu bölgənin qliptika nümunələri Q.Ağayev tərəfindən geniş tədqiq olunmuşdur⁹.

Şamaxının Xınıslı kəndində və Torpaqqalada (Qax rayonu) tapılan şüşə möhürlərin tədqiqi nəticəsində məlum olmuşdur ki, qədim Azərbaycanda şüşə sənəti hələ eramızın əvvəllərində məlum idi¹⁰.

⁴ Асланов Г., Бабаев И. Общая характеристика памятников глиптики, найденных при раскопках в Мингечауре // «Иzv. АН Азерб. ССР, серия общественных наук», 1965, № 2, с. 94-102; Нərimанов İ.Н., Хəlilov С.А. Sarıtəpədə arxeoloji qazıntılar // АММ, IV cild, Bakı, 1962; Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку, 1959; Бабаев И.А. Памятники глиптики Азербайджана античной эпохи и раннего средневековья: / автореферат дис. кандидата исторических наук / – Баку, 1965.

⁵ Нариманов И.Г. Глиняные штампы из Западного Азербайджана // МКА, т. VII.

⁶ Бабаев И.А. Некоторые вопросы изучения памятников глиптики в Азербайджане // ДАН АзССР, XX, 1964, № 6.

⁷ Асланов Г., Бабаев И. Общая характеристика памятников глиптики, найденных при раскопках в Мингечауре // «Иzv. АН Азерб. ССР, серия общественных наук», 1965, № 2, с. 94-102, с. 95-98

⁸ Seyidov A. Q. Naxçıvan Tunc dövründə. / A.Q.Seyidov – Bakı, 2000.

⁹ Ağayev Q.H. Şahtaxtının orta tunc dövrü. / Q.H.Ağayev – Bakı: Çayıoğlu. 2010, 150 s.; Ağayev Q.H. Şahtaxtıda arxeoloji ekspedisiyasının 2009-cu il qazıntılarına həsr olunmuş hesabat // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar. 2010; Ağayev Q.H. Şahtaxtı arxeoloji kompleksinin orta tunc dövrü // “Azərbaycan arxeologiyası”, 2010, cild 13, №1.

¹⁰ Nuriyev A.B. Qədim Şamaxıda şüşə istehsalı haqqında // АММ, VI cild, Bakı, 1965, s. 115-117

Qafqaz Albaniyasına aid möhürlərin tədqiqi S.M.Qazıyev¹¹ və İ.Babayev¹² tərəfindən aparılmışdır. Küp dəfinələrində tapılan gemmaların üzərindəki təsvirlərin təhlili T.Qolubkinanın və R.Vahidovun tədqiqatlarında aparılır¹³.

Son dövrə aid araşdırmalardan F.Seyidovanın möhür-üzüklərə həsr etdiyi məqaləsini qeyd etmək olar¹⁴. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əsasən Milli Azərbaycan Tarix Muzeyində qorunub saxlanılan və nümayiş etdirilən gil və metal möhürlər, eləcə də qliptikanın növ müxtəlifliyi olan və əlvan daşların üzərində həkk olunaraq ənənəvi olaraq üzük qaşına yerləşdirilmiş və möhürü əvəz edən intaliyaların tədqiqinə xüsusi diqqət yetirilir. Digər tərəfdən, muzeydə aparılan tədqiqatlar ancaq tarixi-etnoqrafik xarakter daşıyır, oyma sənətinin bu miniatür sənət nümunələri sənətsünaslıq baxımından təhlilə cəlb olunmamışdır.

Türkiyədə istehsal olunan möhürlərin tədqiqi ölkənin bir sıra görkəmli tədqiqatçıları tərəfindən aparılmışdır. Bu sırada Şinasi Acarın¹⁵ və Fatma Egemen Engnin¹⁶ möhürçülük sənətinə və möhürçülərə, Erol Özblgenin¹⁷ və Zeki M.Kuşoğlunun¹⁸ isə bu sənətin Osmanlı mədəniyyətindəki yerinə və roluna həsr olunmuş tədqiqatlarını qeyd etmək lazımdır. Osmanlı dövrünə aid tilsim möhürləri Süleyman

¹¹ Qazıyev S.M. İki küp və iki katakomb dəfinələri haqqında // AMM, III cild, Bakı, 1953, s. 23

¹² Babayev İ.A. Qafqaz Albaniyasında qliptika əşyalarının istehsalına dair // AMM, VII c., 1973, s. 208, s. 67-70

¹³ Ваидов Р.М. Раннесредневековое городище Судагылан (Мингечаур) // КСИИМК, вып. 54, 1954, с.135; Голубкина Т.И. Археологические исследования и раскопки кувшинных погребений в Азербайджане в 1953 г. // «Изв. АН Азерб. ССР, серия обществ. наук», 1959, № 1, с.20-23; Голубкина Т.И. Марки на керамике из Мингечаура // «ДАН Азерб. ССР», № 6, 1949, с. 230-234

¹⁴ Сеидова Ф. Печати и перстни-печатки // «Каспий» - 135. – 2017, 14 декабрь.

¹⁵ Acar Şinasi. “Mühürçülük Sanatı ve Mühürçülər”, Antik Dekor, S.37, İstanbul, 1996, s. 94-100

¹⁶ Egemen Engn Fatma. Mühür ve Mühürçülük Sanatımız (Üzerine Derlemeler), İstanbul. 1994

¹⁷ Özblgen Erol. “Osmanlı Kültüründe Mühür ve Mühürçülük Sanatı”, Antika, S.31, İstanbul, 1987, s. 6-28

¹⁸ Kuşoğlu M. Zeki. Hâk Sanatında Mühür. İlgi, S.36, İstanbul, 1983, s.32-35; Mühür // Dünkü Sanatımız-Kültürümüz, İstanbul: Ötügen Yayınları, 1994, s.23-27; Mühürçülük-Osmanlı Dönemi // Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C.6, İstanbul, 1994, s. 17-18; Tarihin Görgü Şahitleri Osmanlı Mühürleri, İstanbul, 2009.

Berkın¹⁹ və Haluk Perkın²⁰ monoqrafiyasında araşdırılır. Həmin müəlliflərin birgə işlədiyi tədqiqat işində möhür sənəti Osmanlı dünyasının siyasi, ictimai və ticarət əlaqələri baxımından araşdırılır²¹. Digər bir türk tədqiqatçıları olan Semra Tunçun²² və Emine Yenterzin müştərək işlədiyi tədqiqatında Osmanlı möhür sənətinin klassik türk şeirində yeri və rolu araşdırılır. Türkiyənin gil möhür ştamplarının bədii xüsusiyyətləri Enrica Fiandranın tədqiqatında²³ təhlil olunur. Bizans dövrünə aid möhürçülük sənəti isə Ayşe Hürun²⁴ elmi əsərində tədqiq edilir.

Mərkəzi Asiyanın türkdilli xalqlarına aid möhürlərə bir çox tədqiqatlar həsr olunmuşdur, baxmayaraq ki, onlar əsasən XX əsrin 70-ci illərindən məlumdur. Onların üzərində verilmiş təsvirlər mifoloji fikirlərin, ritualların və yazılmamış bir sivilizasiyanın ictimai əlaqələrinin yenidən qurulmasının əsas mənbələrindən birinə çevrilmişdir. Mərkəzi Asiyanın möhürləri Q.A.Puqaçenkovanın və L.İ.Rempelin bir sıra oçerklərində araşdırılır²⁵. Qliptika və sfracistika sənətinin və onun qədim Margiandakı nümunələrinin tədqiqi Y.K.Tırkişovanın²⁶ elmi əsərində aparılmışdır. Baktriya-margian arxeoloji kompleksinin möhürlərində əks olunmuş təsvir motivləri Y.V.Antonovanın məqaləsində araşdırılmışdır²⁷. Türkdilli xalqlarının

¹⁹ Berk Süleyman. Osmanlı Tılsım Mühürləri // P Sanat, Kültür, Antika Dergisi, S.29, İstanbul, 2003, s. 22-31

²⁰ Perk Haluk. Osmanlı Tılsım Mühürləri Haluk Perk Koleksiyonu. İstanbul, 2010.

²¹ Perk Haluk-Berk Süleyman. Osmanlı Dünyasının Siyasal, Sosial ve Ticari İlişkilerinin Bir Aynası Olarak Mühür ve Mühür Sanatı // Art Decor, Sayı: 100, İstanbul, 2001, s. 134-142

²² TUNÇ Semra -YENTERZ Emine. Osmanlı Mühür Sanatı ve Klasik Türk Şiirinde Mühür // Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/1 Winter, Ankara, 2013, p.2633-2650

²³ Fiandra Enrica. Mühürler, Kil Mühür Baskıları // Arkeo Atlas, S.2, İstanbul, 2003, s. 32-34

²⁴ Hür Ayşe. Mühürçülük-Bizans Dönemi // Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C.6, İstanbul, 1994, s. 16-17

²⁵ Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Очерки искусства Средней Азии. / Г.А. Пугаченкова, Л.И.Ремпель – Москва, 1982. с. 39

²⁶ Тиркишова Я.К. Глиптика и сфрагистика Древней Маргианы бронзового века // История и археология: материалы III Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, декабрь 2015 г.). СПб.: Свое издательство, 2015, с. 82-85

²⁷ Антонова Е.В. «Змея» и «орёл» в глиптике «Цивилизации Окса» // «Вестник древней истории». №2 (233), Москва, 2019, с. 46-52

Şərq qliptika sənətinin təhlilinə Q.A. Puqaçenkovanın tədqiqatlarında rast gəlmək olar²⁸. Xüsusi diqqətə tədqiqatçının Özbəkistan SSR-nin Tarix muzeyinin kolleksiyasında saxlanılan Əhəməni gemmalarının tədqiqi layıqdır²⁹.

Beləliklə, bu günə kimi aparılan elmi araşdırmalar sübut edir ki, dekorativ-tətbiqi sənətin bir qolu olan və türkdilli xalqlar arasında geniş yayılmış möhür sənəti bu günə kimi sənətsünaslıq baxımından araşdırılmamış, onların bədii tərtibat xüsusiyyətləri, möhürlərin üzərində olan naxışların semantik açılışı aparılmamışdır. Bu baxımdan mövzunun seçimi aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın predmetini erkən orta əsrlərdən başlayaraq türk xalqlarının möhür sənətinin bədii tərtibat xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın obyektı kimi erkən orta əsrlərə təsadüf edən və respublika ərazisində, Türkiyədə və digər türkdilli xalqların yaşadıkları ərazilərdə arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş, fərdi kolleksiyalarda və eləcə də Milli Azərbaycan Tarix Muzeyində qorunan möhür nümunələri, yazılı mənbələr üzrə aparılmış tədqiqatlar çıxış edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi erkən orta əsrlərdə türk xalqlarına məxsus möhürlərin bədii tərtibat xüsusiyyətlərini, ornamental-təsviri motivlərin zənginliyini üzə çıxarmaq, onların təşəkkül və bədii evolyusiya prinsiplərinin inkişafının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu məqsəddən çıxış edərək tədqiqatın qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- Türk xalqlarının möhürlərinin inkişaf prinsiplərini müəyyənləşdirmək;
- Qədim türk xalqlarının möhür ənənəsi üzrə araşdırma apararaq əsas xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;
- Erkən orta əsrlərdə türk xalqlarının möhürlərində quş və heyvan təsvirli nümunələrin bədii xüsusiyyətlərini araşdırmaq;
- Erkən orta əsrlərdə türk xalqlarının möhürlərində obrazlılıq prinsipini araşdırmaq;

²⁸ Пугаченкова Г.А. Материалы по восточной глиптике // Труды Среднеазиатского государственного университета / Среднеазиат. гос. ун-т. Ташкент, 1950. с. 139-154

²⁹ Пугаченкова Г.А. Три ахеменидские геммы из собрания Музея истории Узбекской ССР // Труды МИУС. 1956. Вып. 3. с. 81-87

- Türk xalqlarının möhürlərində yazı və işarələrin bədii həllini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqat metodları. Elmi-tədqiqat işində dekorativ-tətbiqi sənətin bir qolunu təşkil edən möhürlərin bədii tərtibat problemlərinin təhlilində milli və ümumbəşəri bədii dəyərlərdən, sənətşünaslığın elmi-nəzəri qənaətlərindən, eləcə də elmi təhlil baxımından yanaşma metodundan istifadə olunmuşdur.

Problemin tədqiqində tarixi-müqayisəli və sənətşünaslıq təhlil metodu tətbiq olunmuşdur. Azərbaycan, Türkiyə və türkdilli xalqların yaşadıkları ərazilərdə olan möhür nümunələrinin təhlili ilkin tədqiqat materiallarına istinadən tarixi-xronoloji ardıcılığa əsasən aparılmışdır. Eyni zamanda hər bir texnoloji üsula görə də sənət nümunələrinin bədii xüsusiyyətlərinin təhlili sistemli şəkildə öz əksini tapıb.

Problemin həlli tarix, arxeologiya, etnoqrafiya elmləri ilə əlaqəli aparılmışdır. Bu, dekorativ-tətbiqi sənət əsərlərinə hərtərəfli yanaşmağa, abidələrin genezisinin məzmun və forma bütövlüyünün, eləcə də onların dövrlərə görə yenidən dərkini müəyyənləşməsinə və ya üzə çıxarılmasına, möhür sənətinin bədii məfhum kimi xarakterik cizgilərini və spesifikliyini müəyyən etməyə imkan vermişdir. Tədqiqat zamanı müasir kulturoloji fikir və sənətşünaslığın nəzəri müddəaları və nəticələrindən istifadə edilmişdir. Metodoloji baza kimi Azərbaycan tədqiqatçı-alimlərinin bu mövzuya həsr olunmuş fikirləri, dəyərləndirmələri və nailiyyətləri çıxış etmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Türk xalqlarının möhürlərinin bədii tərtibatında istifadə edilmiş təsvir motivləri sadə xətti elementlərdən başlayaraq damğalarda əksini tapmışdır;

- Möhürlərində yer almış quş və heyvan təsvirlərində bəzən real formalarla, bir çox hallarda isə simvolik izaha malik olaraq meydana çıxır;

- Erkən orta əsr möhür nümunələrində süjetli təsvirlərdə insanların etnik mənsubiyyəti, fərdi xüsusiyyətləri izlənilir;

- Erkən orta əsr möhür nümunələrindəki xətti işarələr özlərinin sosial-siyasi mənsubiyyətini müəyyən etməyə imkan yaradır;

- Türk xalqlarına məxsus möhürlər öz istifadə sahəsinə görə hər bir xalqa məxsus formada həyata keçirilsə də onları birləşdirən türkçülük, eyni soydan gəlmə prinsipləridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakı müddəalarda öz əksini tapmışdır:

1. İlk dəfə olaraq erkən orta əsrlər türk xalqlarına məxsus möhürlərin bədii tərtibat xüsusiyyətlərinin inkişaf prinsipləri kompleks şəkildə əhatəli tədqiqatın obyektinə olmuşdur;
2. Mövzu ilə əlaqəli qeyd edilən ərazilərdə son illərə qədər arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuş möhürlər ilk dəfə olaraq sənətsünaslıq baxımından təhlil olunmuşdur;
3. Tədqiqata Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin inkişafında əhəmiyyət kəsb edən və onun ideya tutumuna təsir göstərən əsas amilləri aşkara çıxaran geniş material cəlb olunmuşdur;
4. Mövcud faktiki materialın ümumiləşdirilməsi nəticəsində daha qədim zamanlardan başlamış, erkən orta əsrlər, klassik feodalizm və son orta əsrlərə qədər türk möhür sənətinin bədii xüsusiyyətlərinin inkişafı tarixinin tədqiqi nəticəsində müxtəlif dövr insanların dünyagörüşləri ilə əlaqədar bədii ideyaların təkamülünü üzə çıxarmağa, bu sənətin əsas qayəsini və üslub xüsusiyyətlərini qabartmağa, ənənələrin varisliyini və dövrlərarası əlaqəni təyin etməyə imkan vermişdir;
5. Möhürlərin bədii tərtibatında iştirak edən damğa işarələrin məna-məzmun yükünü, ornamentasiyanı, yazı stilini aşkara çıxarmaq üçün mifoloji material və qədim inanclar üzərində aparılan araşdırılma nəticəsində türk xalqlarının dünyagörüşünün üzə çıxarılmasına cəhd göstərilmişdir;
6. Möhürlərin funksional və bədii-estetik təhlili bu sahənin sənətkarlığın bir sahəsi kimi spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinə imkan vermiş, bununla da onların Azərbaycan və ümumtürk dünyasının dekorativ-tətbiqi sənətində yeri müəyyənləşdirilmişdir;
7. Kompleks şəkildə aparılmış sənətsünas təhlili möhür sənətinin bədii xüsusiyyətlərinin formalaşmasının hərtərəfli üzə çıxarılmasına, onun ayrı-ayrı bölgələr üzrə həyata keçirilməsinə imkan verir. Onların formabiçim və məna-məzmun bütövlüyünü üzə çıxarmaq, insanların fikir və hissləri, onların dini inanc, dünya və yaşam haqqında təsəvvürlərinin aşkarlanması bədii xüsusiyyətlərin cizgilərinin müəyyənləşdirilməsinə kömək edir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Möhür nümunələri üzərindəki araşdırmalar, eləcə də milli ornamental xüsusiyyətlər, adət-

ənənlərinə, ov və döyüş səhnələrinə, məişət həyatına, damğa işarələrinə həsr edilmiş təsvirlər türklərin köklü toplum olmasını təsdiqləyir.

Tədqiqat işi Azərbaycanda və digər türk xalqlarının möhür sənəti vasitəsilə dekorativ-tətbiqi sənət tarixinin nəzəri tutumunun zənginləşməsinə möhür nümunələrinin orta əsrlərə aid texnoloji, bədii inkişaf xüsusiyyətlərini daha əhatəli izləməyə imkan verir. Tədqiqat işi rəssamlıq təmayüllü ali və orta təhsil ocaqlarında, sənətsünaslıq, dekorativ-tətbiqi sənət, eləcə də heykəltəraşlıq ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələrə “Azərbaycan incəsənəti tarixi”, “Dekorativ-tətbiqi sənət tarixi”, “Ornament tarixi” fənlərinin tədrisi zamanı köməkçi dərs vəsaiti kimi istifadə oluna bilər. Dissertasiya həmçinin etnoqraf, tarixçi və sənətsünasların yararlanacağı biləcək dəyərli vasitədir.

Dissertasiyanın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının “İncəsənət tarixi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işinin əsas məzmunu, elmi müddəa və nəticələri 9 məqalədə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının “İncəsənət tarixi” kafedrası.

Dissertasiyanın həcmi. Dissertasiya giriş, iki fəsil, beş paragraf, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. O cümlədən: Giriş – 15.391, 1.1. – 38.777, 1.2. – 36.705, 2.1 – 36.573, 2.2. – 24.422, 2.3. – 25.810, Nəticə – 8.292, Ədəbiyyat siyahısı – 11.652 işarə olmaqla dissertasiyanın ümumi həcmi 197.622 işarədən ibarətdir. Tədqiqatın məzmununu əks etdirən illüstrasiyalar isə albom şəklində ayrıca cilddə (dissertasiyaya əlavədə) təqdim olunmuşdur.

İŞİN MƏZMUNU VƏ ƏSAS MÜDDƏALARI

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmışdır, məqsədi və qarşısında qoyulan vəzifələri müəyyən edilmiş, elmi yeniliyi, daşdığı praktik əhəmiyyəti, quruluşu, həcmi bərdə məlumatlar öz əksini tapmışdır.

I Fəsil “Türk xalqlarının möhürlərinin yaranma tarixi və inkişaf prinsipləri” adlanır və iki paragraf özündə birləşdirir. “Qədim türk xalqlarının qliptika sənətinin yaranma tarixi” adlanan birinci paragrafda türk xalqlarının ilk möhür anlayışı və onun istifadə formaları, daha sonrakı əsrlərdəki inkişaf prinsipləri, hətta son orta əsrlərə qədər olan nümunələrin bədii forması müəyyənləşdirilmişdir.

Məlumdur ki, möhür, çağdaş mənasında emblem, marka, loqo, gerb, işarə, döymə kimi simvolik olaraq müəyyənləşdirici və identifikator məqsədi daşıyaraq, boy və sülalələri tanıtdıran “vəsiqədir”. Türk boyları arasında təsviri işarələr olaraq istifadə edilən möhürlər tanıtım məqsədi daşması ilə yanaşı, simvolik bir anlatım dili xüsusiyyəti daşmışdır. Möhürlər, döyüşçü-köçəri türk boylarında heyvanların fərqli yerlərində təsviri ifadələr olaraq görüldüyü kimi, Orta Asiya, Avrasiya çöllərində, Qafqazda kosmoqonik, mifoloji, dini, mədəni anlamlarda ehtiva edilən ifadə vasitəsi olaraq özlərini təsdiq edirlər. Bu “Embrion yazılar” insan düşüncəsinin ilk qrafik nümunələridir. Orta paleolitik çağda mağara divarlarında qazılmış insan və heyvan fiqurları, həndəsi şəkillər, çeşidli ornamentlər, insanlığın gözlə qəbul edilə bilən məlumat vermə və beləcə də bir daş yaddaş ehtiyacına xidmət etmişdir³⁰.

Damğa möhürlərin etnonimlərin təkamülünə çox bənzərliyi olan bir təkamül tarixi də vardır. Belə ki, birinci mərhələdə, işarələr qəbilənin totem heyvanını simvollaşdırmaqla, qəbilə toteminin adını daşdığı üçün, qəbilə (klan), qəbilənin adı (etnonimi), damğası və hətta damğanın adı arasında birbaşa əlaqə yaradır. Bu dövrə aid Krım damğaları qeyd edilənlərə aid deyil. Digər türk xalqları təkamülün ancaq ikinci mərhələsindəki damgalara sahibdirlər ki, bu dövrdə xalqlar köçəri həyat tərzinə keçmişlər və damğa möhürlər arasında ev əşyaları da görülməyə başlamışdır. Bu damğa möhürlər gündəlik həyatda insanların istifadə etdikləri əşyaların və alətlərin üzərinə basılırdı. İşarələr, buruq və yuvarlaq xətlərdən ibarət idi. Bu dövrdə artıq düz əlavə xətlər də görülməyə başlandı. Ənənəvi olaraq möhürlər sadə kəsilmiş formaya malik idilər. Bəsit möhürlərin birləşməsindən olan cüt damğa möhürlərə az rast gəlinir. Bu sırada, Qazaxıstan alimi Amancolovun əlavə xətlərin və ya işarələrin daima əsl damğaya bitişdirildiyini iddia etdiyini qeyd etmək lazımdır³¹.

Bununla yanaşı, qəbilə və ya klanların bir-birlərindən ayrılmasından sonra meydana gələn alt bölünmələrdə əsl möhürlərə bəzi əlavələr edildi və ya möhürlərin orijinal şəkli saxlanılmaqla mövqeyi dəyişdirildi.

³⁰ Ağayev Q.H. Şahtaxtı arxeoloji kompleksinin orta tunc dövrü // “Azərbaycan arxeologiyası”, cild 13, №1, Bakı, 2010, s. 17

³¹ Ağayev Q.H. Şahtaxtıda arxeoloji ekspedisiyasının 2009-cu il qazıntılarına həsr olunmuş hesabat // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar. Bakı, 2010.

Milli Tarix Muzeyində qorunan Azərbaycan bölgəsinə məxsus bir neçə möhür nümunəsi vardır ki, onların üzərindəki yazı forması ilə bir çox hallarda bəzək elementlərinin əlavə edilməsi onun dolğun formasını təqdim edir. Bəzi möhürlər də vardır ki, onların yazı üslubu bədii həllindəki mükəmməliyin sübutu kimi qarşıya çıxır. Belə nümunələrdən üzərində verilmiş yazıların zərif tərtibat xüsusiyyətləri onu həyata keçirən xəttatın yüksək sənətkarlıq bacarığından xəbər verir.

Ümumiyyətlə, xəttatlıq sənəti onu həyata gətirən ustadın hissələrini, düşüncələrini də özündə əks etdirir. Bəzən adi, sadə, bəzən də olduqca axarlı formaların ifadə etdiyi təsvirlərdə bir lirizmin hökm sürdüyünü hiss edirik. Türk aləminin möhür sənəti üzərində mədəni dəyərlərini ifadə edən xəttatlığın hər bir nümunəsi özünəməxsusluğunu təsdiqləyir. Misal olaraq Azərbaycana aid erkən orta əsrlər nümunəsi olan oval formalı möhürün mərkəzi hissəsindəki yazılar xətti ifadənin meydana gətirdiyi element kimi yazını sanki iki hissəyə bölərək, onların hər birinin ayrılıqda qavranılmasına imkan yaratmışdır. Möhürün bədii tərtibatında ana haşiyədən istifadə edilmiş və enli şəkildə mərkəzi əhatələmişdir. Ana haşiyənin arasında nəbati və həndəsi elementlərin sintezdə istifadəsi möhür üzərində uğurlu kompozisiyanın yaradılmasına səbəb olmuşdur. Haşiyənin kənarından sonluğa doğru boşluğun verilməsi bütün bədii ifadənin daha aydın görünməsinə imkan yaradır. Möhürdə əsasən mərkəzi hissədə və yazıların verildiyi hissədə yarpaq elementlərindən istifadə edilmişdir.

Daha sonrakı dövrlərdə möhür ənənəsinin türk xalqları arasında daha da inkişaf edərək mürəkkəb formalarla meydana çıxmışdır. Bunu Türkiyənin Osmanlı zamanına aid sultanların möhürlərində xüsusilə izləmək mümkündür.

Osmanlıda möhürçülük sənəti xətt, xəttatlıq, naxış və zərgərlik kimi sənətləri ehtiva edən çox güclü və mürəkkəb bir sahədir. Xəttatlıq Osmanlı cəmiyyətində etibarlı bir məslək olaraq qəbul edilmişdir. Osmanlı möhürləri rəsmi, hakimiyyət, fərdi və talisman möhürləri olaraq istifadə məqsədinə görə qruplanır. Qızıl, gümüş, bürünc, mis kimi materiallar və qiymətli daşlar – əqiq, yəşəm və digər materialların üzərində qazılan möhürlər bəzək, süls, nəsx, reyhani, divani kimi fərqli xətlərdəki yazılarla naxışlanmışdır. Qırılan material üzərindəki kiçik sahələrə xüsusi bir yığma və müəyyən bir üslubda tərs olaraq qazılan möhürlər mükəmməl ustalıq, səbir və əmək tələb edir. Möhürlərin

hazırlanmasında istifadə edilən material, onun üzərində isə zamanın üslub xüsusiyyətləri ilə həll edilən naxışlama Osmanlı mədəniyyətinin və möhürçülük sənətinin zərif göstəriciləridir.

Birinci fəslin **“Türk xalqlarının möhürlərinin inkişaf prinsipləri”** adlı ikinci paraqraf üzrə araşdırma apararkən müəyyən olmuşdur ki, qədim zamanlardan başlayaraq türk xalqlarının dekorativ-tətbiqi sənət sahəsində yer alan möhürlər ayrıca bir sənət sahəsi kimi inkişaf edərək xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Qədim Hittlərin möhür ənənəsi daha sonra Anadolu torpaqlarına məxsus bu ərazilərdə davam etdirilmiş, bundan əlavə üzük və düymə möhürlər də istifadə edilməyə başlanmışdır. Bu zaman damğa möhür şəkillərində, formalarında böyük inkişaf başlamışdır. Bu sənətə məxsus nümunələrdə çivi yazısı ilə birlikdə heroqlifin yer aldığı həmin möhürlər üzərindəki yazıların oxunmasına şərait yaratmışdır.

Ümumiyyətlə, türk xalqlarının möhür sənətinin yaranma və inkişaf prinsipləri araşdırıldıqda qədim tunc dövründə də, neolitik dövrdən başlayaraq Anadolunun ənənəvi möhür forması olan damğa möhürlərin istifadə edildiyini təsdiq edən materiallar aşkarlanır. Bişmiş torpaqdan yapılan möhürlərlə bərabər daşdan oyulan nümunələrə də rast gəlinir. Bədi tərbiyatına görə damğa möhürlərin bu dövrdə ölçüləri və motivləri kiçik olurdu. Möhür səthləri qabarıq olub üzərilərinə həndəsi bəzəklər cızılaraq yapılırdı.

Qədim Azərbaycan ərazisində də öz təyinatına görə əsasən keramik qablar, digər məişət və zinət əşyaları üzərindəki möhürlər diqqət çəkir. Hətta metaldan düzəldilmiş sənət nümunələri içərisində üzərində möhürləmə üsulu ilə edilən bəzəklər həmin o dövrdəki insanların adət-ənənələrini, dini görüşlərini tərənnüm edirdi. Məsələn, belə nümunələr içərisində e.ə. VIII-VII əsrlərə aid Mingəçevirdən tapılmış tunc üzük diqqət çəkir. Həmin möhürlərin üzərindəki insanın şirlə döyüş səhnəsi, nizə və qalxanlı döyüşü, eləcə də oda sitayiş edən insan təsviri o zamankı dövrün geyimləri və insanların adətləri haqqında təsəvvürün yaranmasına imkan verir. R. Əfəndinin qeyd etdiyi kimi, *“...burada təsvir olunan geyim, silah və məişət əşyalarının eynisinə yunan alimi Strabonun (e.ə. 63-19 əsrlər) Qafqaz əhli haqqında verdiyi məlumatlarında da rast gəlik”*³².

³² Rasim Əfəndi. Azərbaycan incəsənəti / Əfəndi Rasim – Bakı, 2007, s. 67

Eneolitin son mərhələsinə aid olub, e.ə. IV minilliyin ortalarına qədər davam edən, ilk tunc dövrü Kür-Araz mədəniyyətinin formalaşmasında Azərbaycanın iştirakını təsdiq edən Leylatəpə mədəniyyəti dövrünə aid edilən gildən hazırlanmış möhürlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu həm də həmin dövrlərdə xüsusi mülkiyyətin, sosial bərabərsizliyin mövcudluğunu sübut edən böyük əhəmiyyətə malik tapıntı kimi dəyərləndirilir. Oxşar möhür nümunələr eyni zamanda Ağstafa rayonun Böyük Kəsik yaşayış məskənində aşkarlanmışdır. İbtidai əlamətlərini əks etdirən xüsusi mülkiyyətin mənsubluğunu təsdiqləyən möhürlər Azərbaycan tarixinin araşdırılmasında, nəticələrin əldə edilməsində də yüksək rol oynamaqdadır. Leylatəpədən tapılmış möhürlər gildən hazırlanaraq, silindrik dairəvi, dördkünc formalardadırlar. Onların tam forması bir qədər deformasiyaya uğrasa da bədii həlli haqqında fikirlər yürütmək mümkündür. Leylatəpədən aşkarlanmış dördkünc formalı möhürlərdən birinin üzərində qədim türk inancına görə “çərxifələk”, “şəmsi-gərdan” kimi mənaları izah edən nəzərdən qoruyan damğa işarələrini əks etdirən təsvirlə rəsmlənmişdir. Bu işarə bir-birinə keçirilmiş halda dəfələrcə möhürün üzərində təkrarlanır. Düz xətlərin əmələ gətirdiyi bədii ifadənin sistemli şəkildə təkrarlanması xüsusi məharətlə həyata keçirilmişdir. Diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də həmin işarənin müasir dövrümüzdə Türkiyədəki Harmandalı obasının İzmir, Sivas, Amasiya ərazilərində toxunan xalçaların üzərində müxtəlif oğuz tayfalarına və onların qollarına aid damğa işarələrinin təsvirlərində də rast gəlinməsidir. Eyni zamanda Quba xalçaçılıq məktəbində bəd nəzərdən qoruyuculuğu ifadə edən işarə kimi qarşımıza çıxır. Azərbaycan ərazisindən aşkarlanmış həmin işarənin ümumtürk damğaları kimi əlaqələndirilməsini izah edir.

Möhür, sərt maddələrin üzərində qazılmış imza, gerb və ya damğa anlamına gəlir. Tarix boyunca Mesopotamiya, Misir, İran və Anadoluda istifadə edilən möhürlər başda qızıl olmaqla, gümüş, dəmir, bürünc, keramika kimi materiallardan hazırlanmış və ya zümrüd, ametist, əqiq, firuzə, yəmən daşı, inci kimi qiymətli daşların üzərində möhürlər edilmişdir. Basıldığı zaman düzgün çıxması üçün möhürlərin yazıları tərs qazılır, mürəkkəbə basılaraq istifadə edilir. Möhürlərə isim, vəzifə adı, Quran-i Kərim ayələri və ya beytlər, bundan başqa bəzək üçün çiçək və sarmaşıqlar da qazılırdı. Bir santimetrlik sahəyə 8-10 kəlmənin həkk edildiyi möhürlər mövcuddur.

Möhür sənəti Osmanlıda müstəqil bir sənət növü kimi qəbul edilmişdir. Möhür ustaları süls, talık, nesih, rika, reyhani kimi yazı çeşidlərindən bir ya da bir neçəsində ustalığ qazanmaq məcburiyyətində idi. Bundan başqa yazıların sərt bir material üzərində estetik bir formada, tərs və oxuna biləcək böyüklükdə qazılması böyük məharət, səbr və diqqət tələb edən çətin bir iş idi. Buna görə də möhür ustaları möhürün bir kənarına zərif bir yazı ilə öz adlarını qazıyırdılar.

Möhür qazma işlə məşğul olan sənətkarlara həkkak, möhür kəsən kimi adlar verilirdi. Osmanlı toplumunda həkkaklıq etibarlı bir məslək olaraq qəbul edilirdi. Bu peşəni icra edənlər həm qabiliyyətli sənətkar insanlar, həm də əsla saxtakarlıq etməyən, güvənəli insanlar olmalı idi. Ayrıca rəsmi və ya özəl olaraq bütün işlərdə möhür istifadə edilməsi, möhürün ictimai həyatdakı əhəmiyyəti, hökmdarların bu sənəti himayə etmələri, hətta II Mahmut kimi bəzi sultanların şəxsən möhür yaratma məsləhinə sahib olması bu sənətin etibarını daha da artırmışdır.

Möhürlər: möhr-i hümayun, şəxsi möhürlər, vəqf möhürləri və rəsmi möhürlər kimi də istifadə sahəsinə və istifadə olunan şəxsə görə təsnif edilir. İstifadə edildiyi material, sənət baxımından da möhürlər fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, sultanların biri zümrüd, üçü qızıl olmaqla dörd möhürü olurdu. Möhürlər əsasən şəkildə bir-birinə bənzəyir. Ancaq möhr-i hümayunlar kiçik oval, dairəvi, kvadrat və ya səkkizguşəli, vəzir, bəylərbəyi kimi yuxarı səviyyəli idarəçilərin möhürləri isə bəzi və ya yuvarlaqdır.

Dissertasiyanın **“Türk xalqlarının möhürlərində bədii ifadə vasitələri”** adlı **II fəslin “Zoomorf təsvirli möhürlərin bədii xüsusiyyətləri”**nin araşdırılmasına həsr edilmiş I paraqrafda quş və heyvan təsvirli möhürlərin bəzən bəzəmələr, bəzən isə adi formalarla, bir çox hallarda isə simvolik izaha malik olaraq meydana çıxması haqda məlumat verilir. Sayca az olmaları isə onların fərdi sənətkar nümunəsi olduğunu göstərir. Belə ki, türkdilli xalqlarının möhürləri içərisində mücərrəd simvollar sırasında buğa, ceyran, dağ keçisi, at, qurd, ov quşları (qartal, qırğı, şahin və s.), qoç-qoyun, ilan və digər əski türklər tərəfindən müqəddəs sayılan heyvan motivlərinə rast gəlinir. Heyvan biçimli möhürlər də, digər damğa möhür tipləri kimi istifadə edildikləri zamana və coğrafiyaya görə müxtəlifdirlər. Xüsusi olaraq quş təsvirli damğalara həm Azərbaycanda, həm də digər türkdilli xalqların möhür sənəti sahəsində rast gəlmək mümkündür. Bunlar bəzən real quş

təsvirlərini xarakterizə etdikləri halda, bəzi zamanlarda əfsanəvi quş formaları ilə hər bir xalqın həyatında simvola çevrilmiş mənə daşıyıcıları olmuşlar.

Azərbaycanda da quş təsvirli damğalar mövcuddur. Hətta Çingiz xan və Şah İsmayıl Xətəinin “quşlu” tuğ başlıqları mövcud olmuşdur. Hələ b.e. III əsrinə aid əlvan daşlardan hazırlanan möhür nümunələri vardır ki, onların üzərində digər təsvirlərlə yanaşı, quş təsvirlərinin də uyğun və hər hansı bir mənə daşıyan təsvirlərinin yer alması maraqlıdır. Ördək təsvirinə digər türk möhürlərində də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Türkiyənin Hattuşa Boğazköy, Kuzeybatı terrası, 6-cı qatından tapılmış bir möhür nümunəsində su üzərində üzən və yaxud sadəcə uzanan ördək təsviri verilmişdir.

Heyvan təsvirlərinin olduğu nümunələrdə güdülən əsas məqsədlər sırasında türk xalqlarının damğa işarələrinin tanınma-fərqləndirmə nişanları olması ön sırada gəlirdi. Əvvəllər şərti işarələrlə köç edən tayfaların heyvandarlığını xatırladan nümunələr daha üstünlük təşkil edirdi. Lakin daha sonrakı möhür təsvirlərə diqqət yetirdikdə bu damğaların sırf simvollaşdırılmış olduğu diqqət çəkir. Məsələn, qışlağa gedən köçəri heyvanlardan fərqli olaraq gücü simvolizə edən şir və yaxud digər vəhşi heyvanlar meşə canlılarının tərənnümü kimi maraqlıdır. Həmçinin türkçülüyün simvolu olan qurd təsvirlərinin müxtəlif formaları da əsas yer olaraq damğalar üzərində verilib.

Ümumiyyətlə, qədim möhürlərin üzərindəki heyvan təsvirlərinə diqqət etdikdə onların sakit, donuq formada deyil, hər hansı bir pozada verilməsi halları daha çoxdur. Eramızın I əsrinə aid edilən uzanmış maral təsvirini xatırladan möhür bu mənada xüsusi diqqət çəkir. Qədim türk xalqlarının folklorunda, incəsənətində, eləcə də dövlətçilik atributlarında geniş yayılmış maralın mifik obrazı hər zaman insanlar arasında xeyirxahlığı və xilaskarlığı ilə maraqlıdır. Bununla yanaşı bir çox mənbələrin də iddia etdiyi kimi qədim dövrlərdə maral təsvirləri rəmzi olaraq günəşi simvolizə etmişdir. Qeyd olunanları Qobustan, Gəmiqaya, Qərbi Azərbaycan qayaüstü təsvirləri də təsdiqləməkdədir. Maral təsviri Azərbaycanda qədim zamanlardan bəri xeyirxahlıq rəmzi olaraq qədim tayfalar arasında sitayiş obyektinə çevrilmiş, hətta “maral” adını daşıyan tayfalar da mövcud idi. Maralı dəfnetmə adəti indiki Göygöl rayonunun ərazisində Tunc dövrünə aid qəbirlərdən məlumdur. İ. Avşarovanın fikrincə, “*Maral təsvirləri özündə müqəddəslik və nəsil*

artımı ideyasını simvollaşdırır”³³. Bu mənada Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin eksponatları sırasında rast gəlinən möhürlərin üzərindəki maral təsvirlərinin hansı mənbədən qaynaqlandığı öz təsdiqini tapmışdır.

Şir, aslan təsvirli damğa möhürlərin Anadolu nümunələrinin çox hissəsi Dəmir dövrünə aid edilir. Qordion, Kaman-Kalehöyük kimi arxeoloji qazıntıların aparıldığı mərkəzlərdən tapılmış aslan formalı rəsmdən ibarət möhürlər e.ə. I minilliyin ilk yarısına aid edilir. Qordion nümunəsində ayaq üstə işlənmiş olan aslan, Kaman və Alişar nümunəsində uzanmış formada təsvir edilmişdir. Bütün bunlar şir təsvirinin hələ qədim zamanlardan türk möhürlərində yer aldığını bir daha təsdiqləyir.

İnək təsviri də bir çox möhür nümunələrinin üzərində özünün fərqli və ya oxşar nümunələri ilə yer almaqdadır. Oljas Süleyменова görə, abak/ama damğasının ilkin adı “munk” olmuş, müqəddəs canlı (inək, öküz) və yeni doğulan körpənin çıxardığı səslərin təqlidindən yaranmışdır. Onun qənaətinə əsasən, “mu” səsi dairəni, dünyanı, mərkəzdəki nöqtəni ifadə edən «nq» isə ana bətnini, həyatın yaranışını, embrionu bildirir³⁴. Bu mənada inəyin müqəddəs və dünyanın yaranışı ilə əlaqəli təsəvvürlərin möhür üzərində rəsmənlənməsi təəccüb doğurmur.

II fəslin **“Türk xalqlarının möhürlərində obrazlılıq”** adlı ikinci paragrafında qeyd olunur ki, erkən orta əsr möhür nümunələri üzərindəki obrazlılıq bəzən süjetli ifadələrlə, səhnələrin açıq tərənnümü ilə, bəzən də insanların etnik mənsubiyyətini, fərdi xüsusiyyətlərini açan xarakterik təsvirləri ilə həll edilərək sənətkarlıq nümunələri kimi dekorativ-təbiiqi sənət tarixinin araşdırılmasında böyük əhəmiyyət daşıyır.

Türk xalqlarının qədim möhür nümunələrində insan təsvirini, döyüşçü işarələrini bildirən rəmzi damğalar da mövcud olmuşdur. Lakin sırf müxtəlif insan təsvirləri ilə qarşıya çıxan möhür nümunələrinin bədii həlli türkdilli xalqların qədim zamanlardan ortaq düşüncəyə malik psixologiyasını əks etdirir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ekspozisiyalarından qədim dövrə aid döyüşçü fiqurunu əks etdirən möhür qəlibindəki obrazının tərənnümündə və onun möhür üçün seçilmiş qəlib forması olmasında maraq doğuran əsas məqam bir qayda olaraq kiçik material üzərində

³³ Seyidov A. Q. Naxçıvan Tunc dövründə / A.Q.Seyidov – Bakı, 2000, s. 23

³⁴ Сулейменов О. Язык письма. Взгляд в доисторию – о происхождении письменности и языка малого человечества / О.Сулейменов – Алматы-Рим, 1998.

məna daşıyan formanın həkk edilməsidir. Hər hansı bir türk tayfasının damğasını təsdiqləyən möhür özünün yüksək bədii həlli ilə olduqca dəqiq və canlı təsvirdə verilmişdir.

Antropomorf işarələrdə döyüşçü və yaxud atlı təsvirləri xüsusi işarələr vasitəsilə həll edilirdi. Lakin I-III əsrlərə aid edilən qliptikanın formasında aydın təsvirin verilməsi konkret olaraq bir-birini təkrarlamayan mənsuba möhür formasına aid olduğunu sübut edir. Ümumiyyətlə, möhür üzərində insan təsvirlərinin, onların obrazlı formasının, bir çox hallarda insanlarla bağlı toplu, süjetli təsvirlərin verilməsi daha qədim dövrlərdən aşılaraq inkişaf etməyə başlamışdır. Hələ eramızdan əvvəl kiçik ölçülü medalyon və möhürlərin üzərində qeyd edilən həllə malik təsvir nümunələrinə sıx rast gəlinir. Bunu həm Qərb ölkələri, həm də türk xalqlarının incəsənətində fərqli formalarla bədii ifadədə izləmək, araşdırmaq mümkündür.

İlkin orta əsrlərdə yaradılan möhürlər arasında üzük-möhürlər də özünü maraqlı, zövqlü tərtibatı ilə diqqət çəkir. Bunlardan üzərində kişi büstü verilən möhür xüsusi diqqətə malikdir. Üzük-möhür, əqiqdəndir, qızıl çərçivəli, dördbucaq formalıdır. Bir çox möhürlərin üzərindəki süjetli təsvirlərə diqqət yetirildikdə kiçik sahədə yaradılmış sənət nümunəsinin maraqlı tərəfləri diqqət doğurur. Bunlardan üzərində “Qacan atları yəhərləyən gənc qanadlı oğlan” təsviri olan möhür üçün qəlib diqqətə layıqdır. Arabaya qoşulmuş iki atın sürətlə qaçması çox canlı şəkildə ifadə edilmişdir. Arxada oturmuş gəncin əlindəki şallaqla onları vuraraq hərəkətə gətirməsi anı bütün detalların plastik həlli ilə verilmişdir.

Fəslin “**Türk xalqlarının möhürlərində yazı və işarələrin bədii həlli**” adlı üçüncü paragrafında erkən orta əsrlərdə xüsusi xətti işarələrlə həll edilmiş möhürlərin zaman keçdikcə artıq birbaşa imzalı yazılarla öz mənasını, sosial, siyasi mənsubiyyətini təsdiqləməyə başlanmasından məlumat verilir. Türk xalqlarının möhürlərində yazı və işarələrin fərqli məxsusi izahatlara malik olması onun çox qədim zamanlara dayanan damğa işarələrinin qaynaqlarına müraciət etmə tələbini irəli sürür. Petroqlif, piktoqram, rəmz, heraldika, daha sonra, yazı kimi damğalar sadəcə türk dünyasında deyil, bütün bəşər aləmində böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Türk möhürlərinin üzərindəki damğa işarələr, yazılar onların sosial, siyasi, ictimai, fərdi təyinatını müəyyənləşdirdiyi kimi, hər biri bir sənət nümunəsi olaraq, keçmişin izlərini qoruyub saxlamaqla

yanaşı, eyni zamanda müəyyən tarixi mənbələrin də araşdırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda bütün türk dünyasına aid ümumi işarələrin də olması xüsusilə böyük dəyərə sahibdir.

Ümumiyyətlə, möhürlər özünün damğa işarələrinin daşıyıcısı kimi etnik mənsubiyyət, ərazi mənsubiyyətinin qrafik əlamətləri, qədim və orta əsrlərdə mövcud olmuş türk ölkələrinin dövlət atributlarında özünün əhəmiyyətini daşması kimi ciddi sahə hesab edilirdi.

Bir çox möhür nümunələri vardır ki, onların üzərindəki yazılar qədim türk əlifbasının damğa işarələri ilə həll edilmişdir. İnsanlar fikirlərini əvvəllər işarə və təsvirlərlə ifadə etdikləri halda, daha irəli inkişaf etmiş dövrlərdə yazıya keçən damğa işarələrin hərfi formalarında üzərində etnik mənsubiyyəti bildirən, həkk olunmuş möhürlərə daha sıx rast gəlinir.

Erkən orta əsrlərə aid möhürlərdə artıq klassik feodalizm dövrünə aid fərqli nüansların, formaların meydana gəldiyini görürük. Bunu həm material, həm də formaca dəyişikliyin baş verməsi ilə izah etmək olar. Dəyişikliklərin əsas səbəbindən biri də yazılarla olan möhürlərin meydana gəlməsidir. Əvvəlki təsvirlərdə daha çox işarələr və yaxud digər təsvirlər mövcud idisə, bu dövrlərdə olan möhürlərin üzərində məxsus olduqları şəxsin adı və imzası və yaxud açıqlama prinsipli digər yazı nümunələrinin olduğunu görürük.

1287-ci ilə aid dördbucaq şəkilə olan bürünc nümunədə yazılar daha aydın və səlis oxunur. Dördkünc formanın yazılar olan hissəsinin sadə kənar haşiyəsi vardır. Heç bir bəzək elementinin istifadə edilmədiyə haşiyə yazıların qarışıqlıq yaratmadan daha rahat oxunmasına imkan verir. Sağ hissənin ortasından başlayaraq yuxarı haşiyənin uzununu boyu kiçik açığı üçbucaq formalı təsvir yazının gözəlliyinə estetiklik gətirərək təkrarlanır. Formanın ardıcıl axaraq keçməsi yazının xüsusi xəttatlıq nümunəsində həll edilməsi ilə yanaşı, onun görkəmini fikrin sadə formasının bitməsi ilə yekunlaşmır, onun estetik həllini verməyə çalışır. Möhürün üzərində “Həsənqulu”, “Onun qulu” sözləri həkk edilmişdir ki, bu da hakim dairənin idarə sistemində çalışanların məxfi sənədləşmə işlərinin əsas atributlarından olan möhürün məqsədini açıqlayır. Səthin bir qədər qabarıq olan hissəsində sadə haşiyə və kiçik bəzək xarakterli elementlərlə həll edilmiş yazı forması orta əsrlər Azərbaycan möhür nümunələrinə parlaq misaldır.

Üzərində ərəb əlifbası ilə “Rza Hüseyn” imzası yazılan bir başqa oval formalı möhürün həyata keçirilməsində bürüncdən istifadə edilmişdir. Onun da tutacağıının olması artıq ənənəvi şəkil alaraq özünü klassik feodal dövrü olan orta əsrlər möhürlərinin əksəriyyətində göstərir. Möhürün eninə uzanan oval forması sayəsində ərəb əlifbasına məxsus yazı nümunəsinin nəfis tərtibatı diqqət çəkir.

Nəticədə mövzu üzrə araşdırmaya yekun vurulmuş, aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- qədim zamanlardan başlayaraq türk xalqlarının dekorativ-tətbiqi sənət sahəsində yer alan möhürlər ayrıca bir sənət sahəsi kimi inkişaf edərək xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur;

- qədim dövrdə türk xalqlarının möhür sənəti öz inkişaf xəttini çox qədim zamanlardan - eradan əvvəlki dövənlərə dayanaraq başlamışdır. Əvvəllər sadə xətti ele-mentlərlə, daha sonra damğalarla, müxtəlif təsvirlərlə, son dövrlərə qədərki zamanda isə müxtəlif yazı üslubuna məxsus ifadə edilən kəlmələrlə dəyərləndirmişlər;

- quş və heyvan təsvirli möhürlər bəzən bəzəmələr, bəzən isə adi formalarla, bir çox hallarda isə simvolik izaha malik olaraq meydana çıxır. Sayca az olmaları isə onların fərdi sənətkar nümunəsi olduğunu göstərir;

- erkən orta əsr möhür nümunələri üzərindəki obrazlar bəzən süjetli təsvirlərlə, səhnələrin açıq tərənnümü ilə, bəzən də insanların etnik mənsubiyyətini, fərdi xüsusiyyətlərini açan xarakterik təsvirləri ilə həll edilərək sənətkarlıq nümunələri kimi dekorativ-tətbiqi sənət tarixinin araşdırılmasında böyük əhəmiyyət daşıyır;

- erkən orta əsrlərdə xüsusi xətti işarələrlə həll edilmiş möhürlər zaman keçdikcə artıq birbaşa imzalı yazılarla öz mənasını, sosial, siyasi mənsubiyyətini təsdiqləməyə başladı;

- türk xalqlarının möhürlərinin bədii xüsusiyyətlərinin araşdırılması qədim dövrlərdən başlayaraq son orta əsrlərdə inkişaf edən bu sənətin əsasında dayanan türkçülük ideya və prinsipləri ümumiləşdirilərək təsdiqini tapmışdır.

Tədqiqat işinin əsas məzmunu iddiaçının mövzu üzrə dərc edilmiş aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Художественные особенности керамических печатей из погребений Карагёюк близ Коньи // «Научные исследования в сфере гуманитарных наук: открытия XXI века». Материалы IV Международной научно-практической конференции. 22-23 сентября 2016 г. Пятигорск. с. 250-254.
2. Türk xalqlarının möhürlərinin yaranma tarixi və ilkin inkişaf prinsipləri // “Sivilizasiya”. Bakı Avrasiya Univrsitetinin məqalələr toplusu. İSSN 2519-4003 e-İSSN 2519-4011, cild 6 №3, Bakı, 2017(35), s. 181-184.
3. Türk xalqlarının möhürlərində obraz təsvirlərinin bədii həlli // “Elmi əsərlər” ADMİU-nun məqalələr toplusu. İSSN-2221-7576, №26, Bakı, 2018, s. 121-126.
4. Türk xalqlarının möhürlərində yazı və işarələrin bədii həlli // “Sənət Akademiyası”. ISSN 2219-9837 №1(6). Bakı, 2019, s. 42-47.
5. Художественные особенности печатей с изображением птиц // «Paradigmata poznani», ISSN 2336-2642. №1, Praqa, ÇR, 2019, s. 83-86.
6. Türk xalqlarına aid heyvan təsvirli möhürlərin bədii xüsusiyyətləri // “axtarışlar”, Azərbaycan MEA-nın Naxçıvan bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat institutu. İSSN 2311-8482. №3, cild 11, Naxçıvan, 2019, s. 124-128.
7. Семантические значения печатей тюрских народов // “Colloquium-jurnal”. ISSN 2520-6990. №21(108), Warszawa, Polska, 2021, s.71-73.
8. Türk xalqlarının möhürlərində işarələrin bədii xüsusiyyətləri // Karabağ International Congress of Modern Studies in Social and Human Sciences”. Full Text Book-II. İSN: 978-605-70719-1-0. June 17-19, 2021. Karabağ, Azərbaycan, s. 313-317.
9. Orta əsr Türk xalqlarının möhürlərinin inkişaf prinsipləri // Azərbaycan MEA, Elm Tarixi institutu “Elm tarixi və elmsünaslıq: fənlərarası tədqiqatlar” mövzusunda II beynəlxalq elmi konfrans. İSSN-L:2788-9831. Bakı, 15 Oktyabr 2021. s. 305-309.

Dissertasiyanın müdafiəsi 01 iyun 2022-ci il tarixində saat 11:00-da Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.34 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası, AZ 1029, Bakı şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 26

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının www.azra.edu.az rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 28 aprel 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 22 aprel 2022
Kağızın formatı: A5
Həcm: 40956
Tiraj: 100